

7. A HELYZET

A helyzet a helyek rendezettségi viszonya. Hely nélkül nincs helyzet, a helyzeti energia is a helyek energiája.

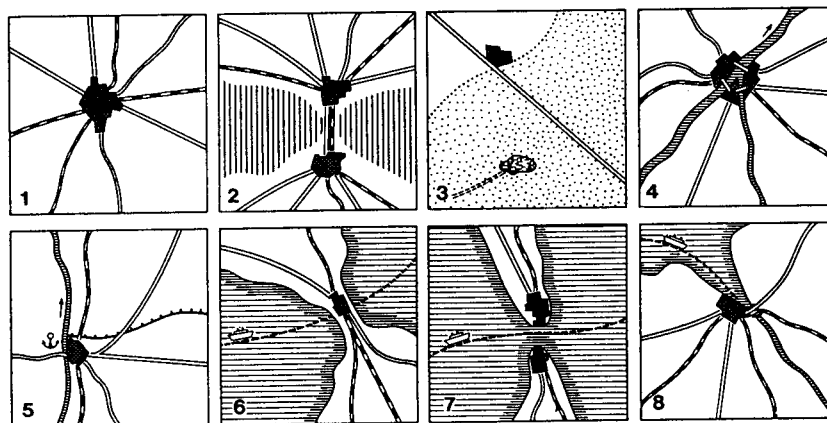
A helyzet mindig relatív. A tér duális jellegéből következően abszolút, vonatkoztatási pont nélküli helyzet nincs. Kedvező vagy épp kedvezőtlen helyzetről csak legalább két elem viszonylatában beszélhetünk. A helyzet ad választ a térbeliség egyik alapkérdésére: *hol van, hol található* az adott térelem?

A helyzet meghatározásához viszonyítási - koordináta - rendszereket használunk, amelyekben a két alapvető rendezettségi paraméter, a távolság és az irány alapján határozható meg a térelemek helyzete. A helyzet összekapcsolódik az elkülönülés, érintkezés, bennfoglalás térelemrelációkkal.

A helyzet mind a külső, mind a belső terekben használatos térkategória, a földrajzi térben azonban a helyzettel lényegében azonos, vele megegyező értelemben használt fogalom a *fekvés*.

A települések tipizálása a fekvés alapján a földrajz talán legismertebb osztályozási módszere. A 7.1. ábra nyolc sajátos helyzetű várostípust mutat be, a geográfia alapvető szempontjával, a természetföldrajzi adottságokkal (szárazföldi, tenger melléki, folyóparti fekvés) meghatározva a fekvést. A városok esetében a tenger-szárazföld találkozás (6-8), a homogén vagy tagolt domborzati elemek (1-2) és a folyók (4-5), tavak (3) nemcsak kapcsolati, kommunikációs gátakat és aszimmetriákat képeznek, hanem egyben megtelepülési vonzerőket is keltnek.

E típusok arra mutatnak rá, hogy ha a térelemeket helyzetükkel összekapcsolva (kontextusban) vizsgáljuk, akkor új jelentést kapnak. Egy-egy azonos lélekszámú határ menti, nagyvárosi agglomeráción belüli vagy egy Balaton-parti város helyzetéből eltérő következmények fakadnak a belső szervezetre, a gazdasági jellegre vagy akár a szezonális „életritmusra” vonatkozóan.

7.1. ábra A közlekedésföldrajzi fekvés néhány jellegzetes típusa (F: Hagel, J. et al. 1980, 79. ábra, p. 258.)

Egy térelem helyzetében akkor is alapvető változások mehetnek végbe, ha ő maga mozdulatlan. Minden társadalmi objektum többfajta térben helyezkedik le. A külső, földrajzi térben a fekvést általában a természetföldrajzi *adottságok* között vesszük számba. Ez a szemlélet a térben kötött térelemek (például települések) esetében a megváltoztathatlanságra utal (a lélekszám vagy a fejlettség már települési *jellemző*, s nem adottságként értelmeződik, hisz egy történeti folyamatban

alakul ki, s változhat). A külső térbeni helyzet történelmi távon lényegében változatlan, bár vannak ellenpéldák: a tengerpartok emelkedése vagy a deltahordalék lerakódása miatt kikötővárosok sok kilométerre kerülhetnek a tengertől, s fordítva, víz alá kerülhetnek a süllyedő partokon. Amikor a fekvés megváltozásáról, leértékelődéséről vagy felértékelődéséről beszélünk, akkor jellemzően a társadalmi-gazdasági térbeni helyzetben bekövetkező változásokról van szó.

Helyzete, fekvése a földrajzi térben természetesen nemcsak a kötött helyzetű, hanem a *mobil*, elmozdulásra képes, elmozdítható térelemeknek is van (gazdasági szereplők, társadalmi objektumok stb.).

A mai hazai gazdasági folyamatokban túlsúlyba kerültek a térben mobil, mozgásra, terjedésre képes gazdasági kisszervezetek, s ezzel egyszersmind a regionális gazdasági fejlődésben a terjedés, a település folyamata lépett a központi döntésen alapuló *telepítés* helyébe. Ma minden egyéb adottságnál és erőforrásnál nagyobb befolyásoló tényezőt (vonzerőt vagy taszítást) képez a regionális, a lokális és településen belüli fekvés.

A helyzet is többféle térségi szinten értelmezhető. A *lokális* helyzet változatlansága a *globális* helyzet változásának folyamatába is beilleszkedhet, s fordítva, a globális pozíció változatlansága mellett változhatnak a lokális viszonylatok. Ilyen hatása lehet például, egyebek mellett a határváltozásoknak (Kovács Z. 1990). A történelem a földrajzi helyek társadalmi térbeli helyzetének folyamatos változásával halad előre (lásd még a 7.1. *Citátumot*).

A térbeni helyzet szerepe jelenik meg abban a jellemzően mikrogazdasági dilemmában is, hogy az azonos vagy rokonprofilú tevékenységek (cégek) miként települjenek egymáshoz viszonyítva: a közelség ugyanis agglomeratív és szinergikus előnyökkel éppúgy járhat, mint a piac kényszerű felaprózódásával. Az egyedi, speciális termékek kereskedelmére például inkább a szinergikus hatást kihasználó tömörülés, a mindennapi szolgáltatásokra az egyenletes eloszlás a jellemző (amerikai városföldrajzi vizsgálatok például a postahivatalok eloszlását mutatták ki legegyszerűsebbként, s az antik bútorboltokét a legkoncentráltabbnak - lásd Davis, W. K. D. ed. 1972, hasonló tartalmú hazai vizsgálatok nem történtek).

7.1. Kitüntetett helyzetek

Ha a helyekhez helyzetüket is hozzákapcsoljuk, akkor a térelemeknek a társadalmi folyamatokban kitüntetett, meghatározó szerepet játszó típusait jelölhetjük meg,

A társadalom térbeli tagozódásában elsődleges szerephez jutnak a központi és a külső (peremi) helyzetű térelemek, mivel ezekhez a rendszerek működésében jellegzetes funkciók, illetve jegyek tapadnak, közöttük karakteres áramlási irányok és kapcsolatok, viszonyok (függés) alakulnak ki. Számos térbeli rendszer működésének alapmechanizmusát meghatározza a kitüntetett térelemek viszonya; sok esetben a rendszer egész működése, fejlődése befolyásolhatónak látszik ilyen térelemek létrehozása által (növekedési pólusok).

7.1.1. Középpont

A *középpont* a fizikai (geometriai) tér kitüntetett helyzetű téreleme, az a pont amihez a vizsgált rendszer (halmaz) többi pontja összességében a legközelebb van. Külön kiemelésre érdemes a fizikából vett analógiára épülő középpont, a súlypont amelyhez szemléletes elemzési lehetőségek kapcsolódnak.

7.1.1.1. Súlypont

Egy n pontból álló síkbeli pontrendszer súlypontjának koordinátái, ha a pontok helyzete koordináta-rendszerben (térrépen) adott, és minden ponthoz egy-egy „súly” (tömeg) tartozik, a pontok koordinátáinak súlyozott számtani átlagaként számíthatók:

$$x = \frac{\sum_{i=1}^n f_i x_i}{\sum_{i=1}^n f_i}; \quad y = \frac{\sum_{i=1}^n f_i y_i}{\sum_{i=1}^n f_i}$$

Az összefüggésben x és y a súlypont két koordinátáját, x_i és y_i az alappontok koordinátáit, f_i pedig az alappontokhoz tartozó súlyokat jelöli. Ha a súlyok azonosak, akkor a pontrendszer geometriai súlypontját adja meg a számítás. Súlypont számításához tehát az alappontok helykoordinátáira és az alappontokhoz rendelt súlyra (tömegre) van szükség. A fenti összefüggéssel végzett számítás adja eredményül a súlypontot, helykoordinátáival meghatározva.

Itt érdemes utalni arra, hogy a térképi koordináta-rendszert használó elemzésekben gyakran kedvező az, ha a koordináta-rendszer origójaként valamilyen kitüntetett pontot - Magyarország esetében például Budapestet - választunk, mert így már a koordinátaértékek *előjeléből* azonnal érzékelhető bármely pont pozíciója.

E modellnek megfeleltethető bármely területegység, ország népességének területi megoszlása; a pontoknak a települések, a súlyoknak a népességszámok felelnek meg. A népességi súlypont kiszámításával a területi megoszlás egyik középértékét kapjuk meg, a súlypontnak az alappontoktól mért euklideszi távolságai négyzetének súlyozott összege minimális. A súlypont-modell használatára épült *Bene L. - Tekse K. 1966* nagyívű empirikus elemzése a hazai népesség területi eloszlásának történeti változásairól. A népességi súlypontok utóbbi évtizedekbeni mozgását *Mészáros Árpád 1995* elemzi. Vizsgálatai alapján megállapítható, hogy a teljes népesség súlypontja az évszázad során folyamatosan közelít a fővároshoz, a városi népesség súlypontjának mozgásirányában egy északnyugati eltolódás mutatható ki, míg a községi népesség súlypontja ettől eltérően északkeleti irányban mozog.

A súlypontok helyzetét az alappontok száma és elhelyezkedése lényegesen befolyásolhatja. Ha például a hazai geometriai súlypontot az ország településeinek középpontjai koordinátáinak átlagaként számítjuk, akkor a Dunántúl aprófalvas településszerkezete Nyugatra tolja el a súlypontot, az egyenletes vagy véletlenszerű pont-mintavétellel számíthatóhoz képest.

A súlypontszámítások során az alappontokhoz súlyként gyakran rendelnek nagyobb területegységeket reprezentáló értéket. Például a hazai városokat alappontként használó számítás esetében súlyként egyaránt szerepelhet maguknak a városoknak a népessége vagy teljes körzetüké. Az első eset a városi népesség súlypontját adja eredményül, a második számításban a teljes népesség súlypontjára kapunk közelítő értéket. Ugyancsak körzeti súlyokkal kényszerülünk akkor is számolni, ha nincsenek településszintű adataink. Ilyen tipikus eset az, amikor - világméretű, nemzetközi elemzések esetében - egy-egy ponttal reprezentálnak országokat vagy nagyobb térségeket. Ezek az egyszerűsítések megengedhetők, a különböző súlypontok összehasonlításánál (például történeti, időbeli elemzésnél) azonban csak ugyanazon alappontokra számított súlypontokat szabad összehasonlítani.

A számításokban súlyként nemcsak a népesség, hanem bármely más "tömegmérték" is szerepeltethető (7.1. Példa). Ilyen lehet például számos gazdasági tartalmú mérték: foglalkoztatottak száma, termelési

érték, jövedelem. Ezekkel számolva a gazdasági súlypontot, a gazdasági tevékenység térbeli középpontjait kapjuk eredményül. Szinte bármely társadalmi jelenség vizsgálatára alkalmas a módszer: a politikai földrajzi elemzésekben a különböző pártokra adott szavazatok lehetnek a súlyok, vizsgálhatók a módszerrel a társadalmi devianciák (bűncselekmények, öngyilkosság, balesetek)³⁷.

7.1. Példa

Súlypontok Magyarországon

Magyarország geometriai középpontja Pusztavacs község területére esik.

Súlypont	Nyugat(-) - Kelet(+)	Dél(-) - Észak(+)	A legközelebbi város	A súlypont	
	koordináta			távolsága	iránya
				Budapest központjától (km)	
geometriai	34,96	-28,77	Monor	45,28	KDK
népesség	23,55	-21,78	Monor	32,08	KDK
munkanélküliség	41,52	-19,38	Monor	45,82	KDK
külföldi tőke	-5,13	-8,10	Budaörs	9,59	DDNY
egyéni vállalkozók	9,12	-26,54	Dabas	28,06	DDK

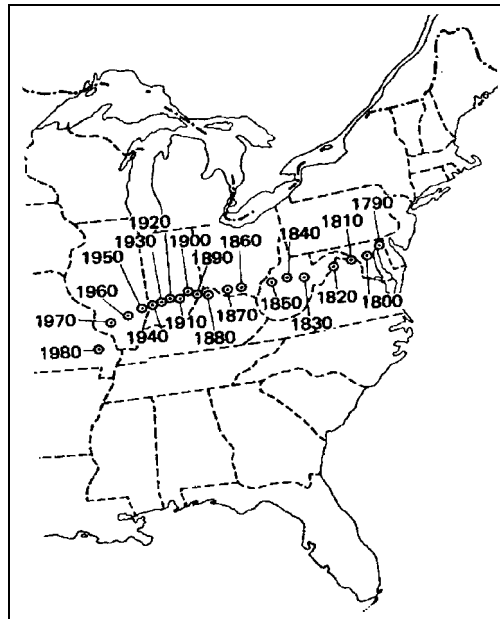
7.1. táblázat 200 város adatai alapján számított súlypontok Magyarországon
(A súlyként használt értékek 1992-93 évekre vonatkoznak)

1995-ben a 200 magyar város középpontjai alapján számított súlyozatlan (geometriai) súlypontja a Budapest középpontú, Ny-K és D-É tengelyű koordinátarendszerben a (34.96, -28.77) koordinátájú pont. A városok átlagos távolsága ettől a ponttól 125 km. A geometriai középponthez legközelebbi város középpontjának távolsága 14,25 km (Monor), a legtávolabbié 248,07 km (Csenger). Városokra számított további súlypontokat is tartalmaz a táblázat, ezek helyzetének elemzése, összehasonlítása a mai térstruktúra szintetikus jellemzésére ad módot. Érdemes felfigyelni például a munkanélküliség és a külföldi tőke súlypontjának élesen eltérő lokalizációjára vagy arra a közös jellemzőre, hogy a főváros geometriai és társadalmi-gazdasági értelemben egyaránt súlypontközelebbi Magyarországon. (A peremhelyzetű fővárosokkal rendelkező országokban - lásd pl. Ausztriát vagy Szlovákiát - a súlypontok nem centrálisak, hanem a földrajzi peremek felé tolódnak el, követve a legnagyobb városok hatását.) Nem összefüggő illetve nem konvex alakzatok esetében az is előfordulhat, hogy a súlypont kívül esik az alakzaton.

b) Súlypontelemzéssel egyértelműen igazolható volt az összes kelet-közép-európai szocialista országban a gazdaság (pontosabban az ipar) keletre tolódásának tendenciája a hatvanas-hetvenes években (*Nemes Nagy J. 1987a*). Az aktuális gazdasági folyamatok súlypontelemzésével ma vélhetően igazolható lehet a tendencia ellentétére fordulása, a nyugati régiók dinamikus fejlődése és a keleti zónák krízise ugyanebben az országcsoportban.

Történetileg vizsgálva az egyes súlypontokat képet kapunk a térbeli elmozdulások jellegzetes irányairól. A módszerrel látványosan igazolható volt például a népesség történeti távú kelet-nyugati mozgása, a benépesülési folyamat az Amerikai Egyesült Államokban (*7.2. ábra*). A súlypontosorozat azt is jelzi, hogy a népességnövekedés 1970 után már a déli államokban a legdinamikusabb (a súlypont délre fordul), itt természetesen már nem a benépesülés folyamatáról, hanem a déli államoknak a többi térségét meghaladó gyors népességgyarapodásának térszerkezeti hatásáról van szó.

³⁷ Hangsúlyozottan kell utalni arra, hogy e számításokban súlyként, tömegként nem fajlagos értékek (például az egy főre jutó jövedelem), hanem abszolút volumenek (összes jövedelem) szerepelnek.

7.2. ábra A népességi súlypont elmozdulása az Egyesült Államokban 1790 és 1980 között
(F: Sárfalvi B. 1987, 7. ábra, p. 29.)

Különböző súlypontok egymáshoz viszonyított pozíciója, időbeli elmozdulása szintetikus ismereteket ad fontos társadalmi térbeli folyamatok térszerkezetéről:

- a geometriai és a népességi súlypont viszonya a *népsűrűség* földrajzi differenciáltságát szintetizálja,
- a geometriai és a gazdasági súlypont viszonya a gazdaság (a termelés) területi *koncentrációjáról* nyújt információt,
- a népesség és a jövedelem súlypontjának viszonya a *jövedelemegyenlőtlenségek*, a gazdasági fejlettség differenciáltságát jellemzi.

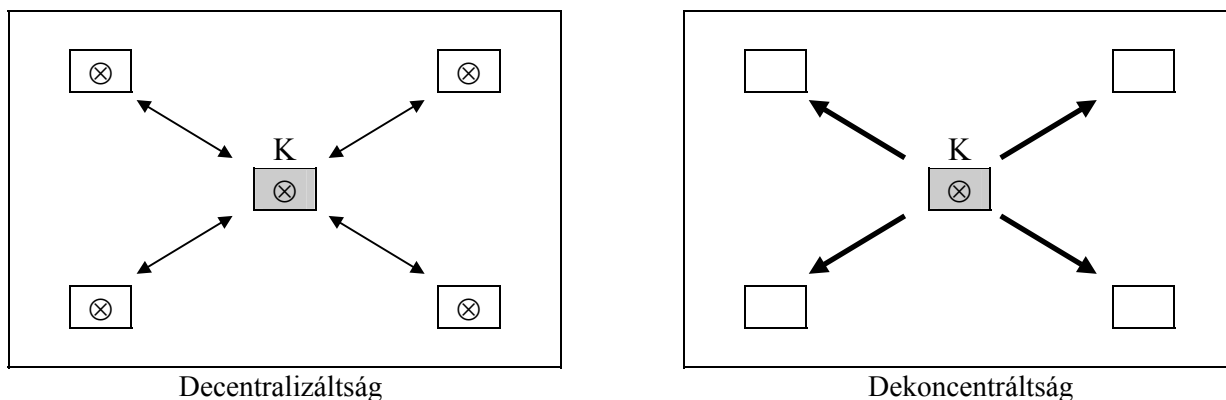
Bár a súlypontelemzés kétségtelenül jól használható a térbeli arányeltolódások történeti elemzésében, bizonyos folyamatokat azonban elvileg sem képes kimutatni. Noha lényeges térszerkezeti változások következhetnek be egy területen, mégsem mozdul el a súlypont akkor, ha a változás (a súly-növekedés vagy -csökkenés) a súlypont körül szimmetrikusan zajlik. Ezek között az esetek között az alappontoknak a súlyponttól mért távolságának szórása - az ún. standard távolság - tesz különbséget. Minél kisebb ennek értéke, annál jellemzőbb az, hogy az adott jelenség a súlypont körül koncentrálódik. (A súlypontnak elméletileg egyáltalában nem kell a nagy tömegpontok közelébe esnie, még az is lehetséges, hogy a súlypont kívül esik a vizsgált térrészen.)

A népességi súlypontok számítása akár konkrét telepítési döntésekhez is szolgáltathat információt: a népességi súlypont közelébe indokolt telepíteni a televízió- vagy rádióadókat, hisz az adás így érheti el a legkisebb távolságon belül a legtöbb vevőt, kifejezetten új városok helykiválasztásánál is szerephez juthat a módszer (Brasília, mint új főváros Brazília népességi súlypontjának közelében került felépítésre).

7.1.2. Centrum

Míg a középpont egyértelműen geometriai, külső térbeni kitüntetett helyzet, addig a *központ*, a *centrum* fogalmához már szétválaszthatatlanul kötődnek jellemző *társadalmi-funkcionális tartalmak*, áramlási és hálózati csomópont-jelleg, irányítási vezetőszerkezet. Egy rendszer centralizáltsága azt jelenti, hogy az alapvető rendszerképző kapcsolatok lényegében minden elemet egy kitüntetett rendszerelemhez, a centrumhoz kötnek.

E viszonyrendszerhez kapcsolható két gyakran előforduló - leginkább a gazdaság területi fejlődése kapcsán vizsgált - folyamat a *dekoncentráció*, illetve a *decentralizáció*. Egy-egy cég, vagy egy térség egész gazdasága esetében a dekoncentrált fejlődés a gazdasági tevékenység térbeli szétterülését, új telepek, gazdasági magok megjelenését jelenti. A szocialista időszak hazai területi iparfejlesztését például egyértelműen ez a fejlesztési metódus jellemezte. Ettől a decentralizáció folyamata abban különbözik, hogy a térbeli szétterüléssel együtt jár az adott szervezetben az *irányítási* funkciók megosztása is, míg a dekoncentrációban az irányítás változatlanul a központban marad (7.3. ábra). A decentralizációval analóg folyamat a politikai hatalom térbeni megosztás: a *devolúció*.

⊗ irányítási funkció, → irányítási függés, ↔ irányítási kapcsolat, K központ

7.3. ábra A decentralizált és a dekoncentrált rendszer térbeli alapsémája

A különböző társadalmi tevékenységek irányító központjai, centrumai esetenként egybeesnek, máskor világosan szétválnak. A történelemben, de esetenként ma is jól megfigyelhető szétválást példáz az egyházi és világi központok elválása, ami a két szféra közötti egyensúlynak is sajátos kifejeződése, s amelyben a korai időszakokban kifejezetten védelmi szempontok is szerep játszottak.

A centrum fogalma nem korlátozódik a pontszerű társadalmi formációkra (településekre, városokra), hanem bármely „hely”, így egy-egy nagyobb térség, ország is megjelenhet centrumszerepben. A pontszerű centrumok, s éppígy a centrumterületek között a társadalmi fejlődés során ismétlődő helycserék, mozgások figyelhetők meg. Nemcsak abszolút, de örökérvényű pozíciókról sem beszélhetünk. A centrumterületek végigfutottak a történelem során az északi féltekén, ma a Pacifikus térségben formálódik az újabb mag (7.1. Citátum).

7.1. Citátum

Centrumterületek világtörténeti mozgása

Az európai kultúra fejlődésében szerephez jutott kiemelkedő történelmi lépcsőfokok, ill. földrajzi lokációjuk az alábbiakban vázolható föl:

- A) A zsákmányoló életmód meghaladását megalapozó, a produktív termelést kifejlesztő gócok, az állatdomesztikáció és a növények művelésbe-vételének centrumai: Kis-Ázsia, Délnyugat-Ázsia, Etióp-magasföld.
- B) A produktív termelés fejlett szinterei:
  - a) folyamvölgyi civilizációk (Egyiptom, Mezopotámia);
  - b) az antik termelési mód csúcsteljesítménye (római birodalom).
- C) A feudális társadalmi szerkezet: Karoling-birodalom (a Rajnáig és Elbáig terjedő térség).
- D) A modern kapitalista termelési mód: Nyugat- és Észak-Európa.

A fejlődés e kiemelkedő lépcsőfokainak térbeli elhelyezkedése - az óvilág három kontinensének érintkezési zónájában - határozott kontinuitást mutat. Az egymást követő fejlődési állomások, ill. társadalmi szerkezetek haladási útvonala is meglehetősen konzekvensen alakult. A térség peremén elhelyezkedő magashegységi zónákból - az ott eredő folyók futását követve - jutott el Ázsia-Afrika szegletéig, majd innen a társadalmi fejlődés csúcsa a Földközi-tenger európai partjaira toldott át. Ezután a római birodalom és vele az antik termelési rend bukása után Nyugat-Európában, a Karoling-birodalom területén kibontakozott feudális termelési mód képviselte a legfejlettebb társadalmi szerkezetet, végül pedig, ezt követően, a La Manche-csatorna két oldalán formálódott ki az ipari kapitalizmus bölcsője.

Ennek a haladási útvonalnak a fölvázolása azonnal sugallja a kérdést: a társadalmi struktúrák időbeli egymásutánosságát, a tulajdonviszonyok átférfalását nyilvánvalóan társadalmi - az anyagi termelőerők és az adott termelési viszonyok között kialakuló - ellentmondások határozzák ugyan meg, de vajon a gazdasági-társadalmi alakulatok fejlődésének történelmi folyamatai véletlenszerűen illeszkedtek-e térbeli dimenzióikba, s az új, magasabbrendű termelési viszonyok születésekor vajon *csupán esetlegesen helyeződött-e át a fejlődés térbeli súlypontja az adott irányba?*

Ez utóbbi kérdésfölvetés létjogosultsága akkor válik igazán világossá, ha a társadalmi fejlődés térbeli folyamatának egy további - történelmileg konzekvensen ismétlődő - sajátosságára is rámutatunk. A társadalmi struktúrák fejlődésmentének - a földrajzi kontinuitás mellett, helyesebben azt erősítve szembeszökő vonása, hogy minden egyes termelési mód csúcsteljesítményt fölmutató "magterületéhez" viszonyítva mindenkor "peremterületen" ringott a következő fejlődési fok bölcsője, s ehhez az új magterülethez viszonyítva a megelőző lépcsőfoknak korábban súlyponti szerepkört betöltött centruma viszont most fokozatosan visszaférfalódó, legalábbis átmenetileg stagnáló peremterületté vált.

Sárfalvi B. (1995, pp. 9-10.)

7.1.2.1. Pólus

A pólus az elektromos, mágneses terekben maga a teret létrehozó, generáló, meghatározott tömeggel, töltéssel rendelkező pont, az erővonalak sűrűsödési helye. Erre a viszonyra épülnek a társadalmi teret erőterként modellező eljárások (*lásd a 10. fejezetet*).

A máig is talán legnagyobb hatású regionális gazdaságtani növekedélméletnek - a *növekedési (fejlődési, fejlesztési) pólusok* elméletének - lényege az, hogy valamely térség fejlesztése úgy indítható el, gyorsítható fel, ha a régió egészére hatást gyakorolni képes központokat, növekedési pólusokat alakítanak ki, amelyek kisugárzó és vonzó hatásainak eredményeként az egész térség fejlődése felgyorsulhat. Az elmélet gyökere a *F. Perroux* francia közgazdásznak az ötvenes években megalkotott növekedési pólus elmélete, amely pólusként gazdasági tevékenységeket, ágazatokat jelöl meg a gazdasági térben. A modellt a konkrét földrajzi térre *Boudeville, J. (1961)* vitte át. Ez az átvitel a korábbiakban már meghatározott tér-terminológiánkat használva nem jelent mást, mint azt, hogy *Perroux belső téri pólusait Boudeville a külső térbe vitte át*, s míg az előbbiben egyes ágazatok jó

példái a pólusként értelmezhető térelemeknek, utóbbiban magától értetődően települések, térségek játsszák ugyanezt a szerepet.

Az elmúlt évtizedekben számos ország terület- és településfejlesztési gyakorlatának ez az elmélet alkotta a hátterét. Mint minden gyakorlatba átültetni kívánt elméletre, a növekedési pólusok elméletére is kritikai ösztűz zúdult. (Az elmélet értékeléséről lásd *Illés I. 1975.*) A bírálatok magjában a pólus és a környezet fejlődése közötti kapcsolat megkérdőjelezése, a "kívülről bevitt" növekedési mag tényleges hatásaival szembeni szkepszis áll. Mindenek előtt a fejlődő országok esetében a gyakorlat ténylegesen inkább azt igazolta, hogy a modern tevékenységek az adott társadalmi környezetben idegen testek (gazdasági enklávék) maradtak, a remélnél jóval kisebb pozitív kisugárzó hatással. A koncepcióval szembeállított "szerves" vagy az *innovációorientált* fejlődés sem képzelhető el azonban "pólusmentesen", s a tágabb környezetbe való bekapcsoltság nélkül.

A társadalmi-gazdasági erőterek sűrűsödési pontjai az időben változnak. A modern gazdaságban a belső pólusok változásai gyorsabbak. Az új gazdasági pólusokat (a legdinamikusabb, legexpanzívabb tevékenységeket) az egyszer már valamely korábbi tevékenység bázisán kialakult külső térbeli központok, pólusok általában sikerrel vonzzák magukhoz, amelyek, miközben gazdasági szerkezetük átalakul, külső térbeli pólus-szerepüket megtartják. Természetesen, új tevékenységek kapcsán új pólusok is szülehetnek (lásd innovációs parkok), ezek azonban ma még jellemzően mikroformációk, amelyek a történeti távon kiforrálódott településrendszerekben csak kisebb módosulásokat eredményeznek.

A pólus-analógia társadalmi térbeli alkalmazásának korlátaira utal az, hogy a társadalmi példák csak átvitt értelemben (elmaradott, függő helyzetű elemek halmazaként) használják a „negatív pólus” kifejezést; a világgazdaság „pozitív” pólusainak - USA, Európa, Japán - nincs meg például a hasonló tömegű és hatású, pontszerű „negatív” párja (*Sárfalvi B. 1991a*). A térbeli áramlásokat nem jellemzi az a merev egyirányúság, ami az elektromos töltéseket (negatív pólustól a pozitívan irányába folyik az áram), bár kétségtelen, hogy az erőforrások elszívása a társadalmi térben is jellemzően ugyanezt az irányt jelzi.

7.1.3. Periféria

A periféria fogalma mind a centrum, mind a korábbiakban tárgyalt határ fogalmához hozzáköthető.

A hagyományos földrajzi közelítés a perifériát jellemzően a peremi fekvéshez (a határmentiséghez) kapcsolja. A belső társadalmi térben a periféria a centrum fogalmának ellenpárja, a társadalmi viszonyrendszer negatív, kiszolgáltatott helyzetű elemeinek összességét fogja meg, a társadalmi viszonyrendszerekben a periféria lép a negatív pólus helyébe. Míg a társadalomkutatásban, a szociológiában, a gazdasági vagy politikai rendszerek (pl. a világgazdaság) vizsgálatában a társadalmi tartalom a domináns, a regionális tudomány számára épp a kétfajta (helyzeti és függési) periféria-tartalom viszonya, egybeesése vagy szétválása az igazi vizsgálati probléma.

A földrajzi és a társadalmi periféria közötti viszonyoknak több eleme, többfajta összefüggése van. A társadalmi térbeli folyamatok elemzése egyértelművé teszi, hogy a földrajzi periféria-helyzet (a peremi fekvés) gyakorta eredményez társadalmi periférikus pozíciót, függést, érdekérvényesítési deficitet, elmaradottságot, a földrajzi periféria maga is tényezője (lehet) a társadalmi peremhelyzetnek.

Jellegzetes mintaterületei a társadalmi és a földrajzi periféria közötti *"inverciónak"* az amerikai nagyvárosok, ahol a társadalmi centrumhoz tartozók lakókörzetei a városközponttól távol, a földrajzi perifériákon, a városkörnyékek családi házas villanegyedeiben, a periférikus társadalmi csoportoké pedig a centrumok leromlott szegmenseiben találhatóak. Az amerikai közép-és felsőosztálynak a nagyvárosi földrajzi peremre költözése a kiépült hálózatok eredményeként összeszűkülő közlekedési és kommunikációs térnek köszönhetően csekély kapcsolati hátránnyal és ráfordítási többlettel jár, ami jól kiegyensúlyozódik a közbiztonsági és környezeti előnyökkel.

A periférikus társadalmi pozíció azonban nem ab ovo lokalizált, hanem sok esetben a *térben szórt*, egyenletesen vagy véletlenszerűen eloszló elemek (egyének, társadalmi csoportok, gazdálkodó egységek) alkotják a periférikus alrendszerét. Jellemző példája ennek a térben egyértelműen szórt "fekete" gazdaság. Azonban a diszperz perifériával jellemezhető társadalmi rendszerekben általában olyan folyamatok indulnak meg, amelyek a periférikus csoportot térben is szétválasztani törekednek a centrális (vagy átmeneti) pozíciójú elemektől, amely törekvések épp a hatalmi (érdekérvényesítési) egyensúlyhiány következtében legtöbbször sikerrel is járnak. E folyamat egyrészt kiszorítási, lokalizálási mechanizmust generál s *elszigetelést* (gettósítás, enklávét) és domináns túlsúlyt eredményező térsémát, elkülönülést, *szegregációt* eredményez, földrajzi értelemben inkább belső perifériákat teremt. Külső perifériákat jellemzően nem a kiszorítás, elszigetelés folyamata, hanem a kirekesztés, a "be nem engedés" teremt (bádogvárosok a nagyvárosok peremén, cigánytelepek a faluvégen). Szélsőséges formái a földrajzi és társadalmi értelemben vett perifériának a zárt, elszigetelt, a társadalmi térből lényegében kivett határsávok, illetve a demilitarizált ütközőzónák (gyepű, "senki földje").

7.2. Centrum-periféria relációk

Noha a centrum-periféria fogalom párt - mindmáig legnagyobb hatású használója, a magát a világtársadalomtudomány művelőjének nevező - *Immanuel Wallerstein (1983)* a modern világ gazdaság kialakulásának történelmi analizisében használja, a benne foglalt relációs tartalmak nem szűkülnek le a társadalmi szerveződés makroszintjére.

A centrum és periféria fogalmakat *duális* elméleti modellként a társadalmi tagozódás leírására alkalmazva - térségi szinttől függetlenül - érdemes kiemelni legalább három, egymással *összekapcsolódó*, de egymástól *el is váló* jelentést:

- A *helyzeti (földrajzi)* centrum-periféria kettősség magja a *helyzeti, lokalizációs* megosztottsága a térelemeknek. Itt lényegében a matematika középpont-határ fogalom párájával rokonítható a jelentés. A centrum itt jellemzően egy kitüntetett hellyel azonos, míg a periféria külső, peremi zónát (peremhelyzetű településeket) jelent. E jelentésben a centrum az a pont, amely az adott halmaz (tér) többi pontjához összességében a legközelebb van, míg a perifériák a legtávolabbi pontok helyei. A centrális helyzetben lévő pontból általában a legkisebb ráfordítással érhető el a tér összes többi pontja. A földrajzi centrum-periféria reláció a társadalom külső terének része, de megtaláljuk ezt a viszonyt a társadalom (a gazdaság) belső terében is.
- Ilyen viszony a *fejlettségi (gazdasági)* centrum-periféria kettősség, amelynek középpontjában a hatékonysági, jövedelmezőségi dualizmus megosztó relációja áll. A földrajzi térre vetítve e viszonyt a centrumok a fejlett, a perifériák az elmaradott térségekkel azonosíthatók. E jelentéshez nemcsak az eltérő fejlettségi szint, pozíció rendelhető hozzá, hanem a centrumtérsegek, illetve a perifériák strukturális különbözősége, ami reagáló és megújulási képességeikre is hat.
- Hasonlóképp belső társadalmi térbeli reláció a *hatalmi (társadalmi)* centrum-periféria viszony, amelynek lényegét a két pólus (a hatalmi „elit” és a kiszolgáltatott „tömeg”) között kimutatható *függés*, érdekérvényesítési egyensúlytalanság adja. Ebben a jelentésben a centrum-periféria viszonyhoz azt működtető társadalmi mechanizmusok, intézmények kapcsolódnak.

A három centrum-periféria viszonyrendszert tömören jellemzi, s világosan elválasztja a bennük szereplő három különböző központi fogalom:

- a helyzeti (földrajzi) jelentésben → *a földrajzi távolság,*
- a fejlettségi (gazdasági) jelentésben → *az értékegyenlőtlenség,*
- a hatalmi (társadalmi) jelentésben → *a függés.*

A centrum-periféria modell a térelemeknek nem pusztán egymás mellé rendelése, kapcsolatok nélkül a centrum-periféria viszony csak formális osztályozás, látszat.

A centrum-periféria duál mindhárom jelentésben *relatív és többszintű* kapcsolatot jelent. Az egy adott szinten centrumszerepet betöltő hely, gazdálkodó egység, társadalmi csoport, intézmény egy más viszonyrendszerben periférikus lehet (jellemzően az is, mivel „abszolút” értelmű centrumok nincsenek).

A regionális vizsgálatokban a centrum-periféria modell elkülönülő jelentéstartalmai önmagukban is megjelennek. A földrajzi perifériát elemzik például azok - épp a határok szerepének csökkenése nyomán Nyugat-Európában manapság a regionális kutatás fókuszában lévő - a kutatások, amelyek a határmenti zónákat vizsgálják. A fejlettségi tagoltság a regionális politikák központi kategóriája. A centrum-periféria relációkat létrehozó függési viszonyrendszer a világgazdaság térbeli elrendeződésének, a tércapcsolatoknak a leírására jól alkalmazható modell.

Igazából figyelmet azonban a három jelentéstartalom viszonya, egybeesése, illetve eltérései érdemelnek. Legalább ugyanannyi példát találunk ugyanis arra a relációra, amikor a három jelentéstartalom szerint meghatározható centrum-periféria rendszerek fedik egymást, amikor azonosak a vizsgált térben a földrajzi, gazdasági és társadalmi centrumok, illetve perifériák, mint arra az esetre, amikor a három jelentésben értelmezett centrumok illetve perifériák nem esnek egybe. Esetenként kifejezett az ütközés: nem a földrajzi centrumok a fejlett magterületek, s nem a fejlettebb zónák a hatalmi központok.

A fejlettségi és hatalmi centrum-periféria relációk egybeesése által generált mechanizmusok időbeli szakaszolását J. Friedmann nyomán Rechnitzer J. (szerk. 1994, p. 167.) írja le, az ellentétes viszonyra a Szovjetunió és a kelet-közép-európai szocialista országok relációjában Probald F. (szerk. 1994, p. 362.) utal, amikor rámutat arra, hogy e régióban a hatalmi centrum gazdasági fejlettségét tekintve elmaradt a politikai-katonai alárendeltségben lévő, függő perifériától. Ez - a történelemben egyébként többször ismétlődő - viszonyrendszer azért alakul így, mert tulajdonképp három önálló teret is konstruálunk akkor, amikor a fenti jelentéstartalmakat megjelöljük: *a földrajzi (fizikai), a gazdasági és a társadalmi teret*, illetve a társadalom külső és belső térbeliségét vizsgáljuk, amelyeket más és más térelemek, társadalmi szereplők generálnak.

A formálódó új hazai gazdasági térszerkezetre jellemző az, hogy legfontosabb térségi elemei (a dinamikus zónák és centrumok illetve a stagnáló, depressziós és elmaradott perifériák) között ma még *minimálisak az interaktív kapcsolatok*, a függést a centrum-periféria viszonyrendszer középpontjába tevő értelmezésnek a mai belgazdaságban kicsiny a magyarázóereje. A pozitív pólus érdemi vonzást a többi térségre nem gyakorol, alapjaiban saját adottságait hasznosítja, hiányzó erőforrásait pedig külföldről meríti, a periféria is elsődlegesen saját adottságaitól a külső (világgazdasági) viszonyrendszertől függ. Ezek a térségek aktuálisan abban a paradox helyzetben vannak, hogy csak akkor lenne elmozdulási esélyük, ha képesek lennének maguk is „centrumként” funkcionálni. Mindez szorosan összefügg azzal, hogy radikális fordulat következett be a magyar gazdaság szervezetrendszerében, a hatalmi-szervezeti függést modellszerűen képviselő többtelephelyes nagyvállalati szervezetrendszer (Barta Gy. 1990) szétesett. Vagy a vállalati központok vagy a függő telepek szűntek meg, vagy elszigetelt kis egységként önállósultak vagy jellemzően egy multinacionális cég kívülről vezérelt fiáléivá privatizálódtak. A belső kiszolgáltatottság elszigetelődéssé vagy *külső* kiszolgáltatottsággá változott, az átmenetben a belgazdasági hatalmi, függési centrum-periféria viszonyrendszer háttérbe szorult. A belső centrum-periféria függőviszony utolsó látványos következményét épp a rendszerváltozást már megelőző, kezdődő krízisidőszakban láthattuk: „a válság térbeni megosztásának” mechanizmusát; a vállalatközpontok továbbélését a függő periféria rovására, a telepek bezárása, az ingázók első közötti elbocsátása árán. (A tömeges munkanélküliség elsőként szabotálni megjelenése e mechanizmusnak, s nem a megye „belső” válságának volt a következménye.)

A helyzeti és a fejlettségi centrum-periféria viszonyrendszer együttlétése a 7.2. táblázat egyszerű modelljében összefoglalható sajátos *regiótípusokat* alakítja ki. Hazánkban ma a főváros és agglomerációja képezi a központi magterületet, a dinamikus perem példája az osztrák határmenté, a

külső perifériát a keleti határmenti régiók példázzák, belső perifériának tekinthető térségek mind a Dunántúl, mind az Alföld belső térségeiben megtalálhatók.

		<i>Fejlettségi</i>	
		centrum	periféria
<i>Helyzeti</i>	centrum	<i>Központi mag</i>	<i>Belső periféria</i>
	periféria	<i>Dinamikus perem</i>	<i>Külső periféria</i>

7.2. táblázat Régiótípusok a helyzeti és fejlettség centrum-periféria viszonyrendszerben

A centrum-periféria duális modelleknek a gyakorlati társadalmi mozgások tesztelése során épp a dualitása az, ami gyakran kétségessé válik. Legtöbb összetett rendszerben megvannak ugyanis a nem vagy nehezen besorolható, átmeneti típusok (félperifériák), a rendszerkapcsolatok, áramlások sem írhatóak le pusztán a centrum és a periféria relációjával: vizsgálandók a periférián és a centrumon belüli kapcsolatok is, hisz mindkét elem maga is tagolt.

7.3. Szomszédság

Ha matematikailag közelítünk a fogalomhoz, akkor azt mondhatjuk, hogy két térelem szomszédsága, a közvetlen érintkezés a távolság egyik szélső értéke, minimuma (a szomszédok távolsága a szokványos távolságértelmezés szerint 0).

A szomszédság is egyike azonban azoknak a fogalmaknak, amelyeknek több jelentése van, kezdve a hétköznapi jelentéstől, esetenként nagyon árnyalt tartalmakig (tőszomszéd, jószomszéd). A szomszédság (neighborhood) a településtudományban, a városszerkezetben bevett fogalom, kis lakókörzetet, szomszédsági egységet jelent. (A szomszédság szociológiai jelentéséhez kapcsolódó elméleti megfontolásokról, a vérségi, baráti, szellemi kötelékekhez viszonyításáról szól a 7.2. *Citátum.*)

7.2. Citátum

Szomszéd, szomszédság, szomszédsági egység

A szomszédság fogalma sok jelentésű. (...)

A (...) szólásban, amely szerint a jó szomszédság jobb a távoli barátnál, a szomszédság fogalma a szorosabb értelemben használatos "a legközelebb lakót" jelöli, és így az *általános szóhasználat* mindenkor azt nevezi szomszédnak, aki a szomszéd házban vagy a szomszéd lakásban, tőszomszédságban lakik.

De az egymással szemben lakók, egy házcsoport vagy egy utca lakói is nevezhetik egymást "szomszédnak", sőt, valamely helység egész területét is nevezhetjük "szomszédságnak". A néhány házból álló tanyán, de még a kis faluban is mindenki „szomszédja” a másoknak. Itt a szomszédság és a község (communa) határai fedik egymást; mindkettőnek azonos a térbeli alapja, de azért mégsem azonosak. Valamivel nagyobb falvak azonban jellemző módon több szomszédságra bomlanak, a kisebb városokban a szomszédság többnyire egy vagy több utcát foglal magába. Paraszti szórványtelepüléseknél a szomszédi közösség független a községi határoktól.

A nagyvárosban rendszerint csak a közvetlenül mellettünk lakót nevezzük szomszédnak, "a szomszédságban levő" viszont bizonytalanul körülhatárolt, tágabb területet jelent, és a támpontot - az építési módtól függően - a szomszédban épült házak, az utca, az utcarészlet, a közös belső udvar köré csoportosult házak, alkalomadtán a háztömb - de mindenkor valamilyen helyi összefüggés - szolgáltathatja. A jelek szerint a "szomszédság" szót általában tágabban értelmezik, mint a "szomszéd" szót. (...)

A modern *várostervezés* a "szomszédság" fogalmát az önálló lakótelep - "neighbourhood-unit" (amerikai angolul: "neighborhood unit") -, azaz a *szomszédsági egység* formájában fogadta el, olyan városrészt jelölve ezzel, amelynek saját külön építészeti, gazdasági és kulturális súlypontja van, és amely városépítészeti jelzésekkel világosan elkülönül a többi városrésztől. Olyan városrészt értünk ezen, amely a nagyváros egészétől viszonylag független, önálló életet él, tehát lakóinak tudatában áttekinthető, átélhető egységként rajzolódik ki.

A nagyváros "szomszédságokká" való tagolásával áthidalni remélték a nagy kiterjedésből eredő károkat, bízva abban, hogy ily módon sikerül felkelteni az emberekben az összetartozás, az otthoniasság érzését és a felelősségtudatot.

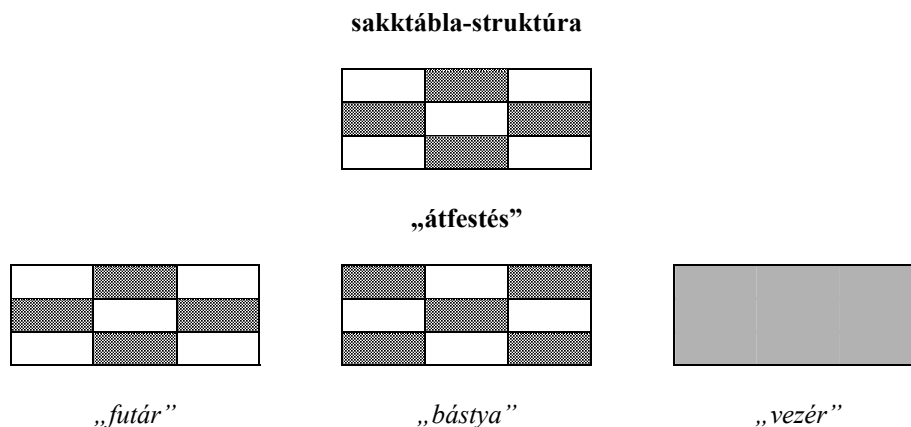
Ezzel a *tervezett szomszédság* átvesz a természet adta szomszédságtól bizonyos ismertető jegyeket, a társadalmi integrációt. De a városépítők munkájával létrehozott szomszédságok nagyságrendje (3000-6000, sőt néha 10 000 lakos) túllép azokon a határokon, amelyeken belül a személyes bizalmon alapuló szomszédiasság lehetséges. Így a városépítő-művészet alkotta szomszédságban - a közös központra való utaltság és bizonyos fokú társadalmi összefonódottság ellenére - nincs meg a többszöri találkozás elengedhetetlen jegye, az, hogy az emberek látásból ismerik egymást. A kisebb, természetesen kialakult szomszédságok határa ott van, ahol megszűnnek a személyi kapcsolatok, ameddig nem kerül sor társadalmasodási jelenségekre, a határok labilisak.

Pfeil, E. (1973, pp. 270-272.)

Ha a szomszédságot a regionális elemzésekben használni akarjuk - márpedig rákényszerülünk, ha a térbeli egymásrahatásokat vizsgálni próbáljuk - akkor több nehézségbe ütközünk. Az időnek - a térrel szemben - rendkívüli elemzési előnye egydimenziós jellege, linearitása, a múlt, jelen, jövő egymásutánisága, az előtt és után egyértelmű viszonya. Ezek a relációk a térben, a szomszédság fogalmában jóval összetettebbek.

A térbeli szomszédsági relációk eltérő értelmezéséből fakadó eltérő következmények érzékeltetésére alkalmas egyszerű modellt a *sakktábla* bináris (kételemű, fekete-fehér) struktúrája. Egy cellát (mezőt) kiválasztva többfajta lehetőség adódik a szomszédos cellák definiálására. A szomszédságot itt háromféleképpen definiálhatjuk. A sakkból vett terminusokkal azonosítva beszélhetünk futár, bástya és vezér-szomszédságról. Az első esetben a sarokpontokban érintkező mezőket tekintjük szomszédoknak, a másodikban a mezők oldalai mentén való érintkezést, míg a harmadik eset az előző kettőt egyesíti.

A háromféle értelmezés teljesen eltérő következményekkel jár, ha definiálunk egy olyan "átfestési" módot (függvényt), amelyben a sakktábla minden kockáját a "szomszédok" színére festjük. Ez a függvény a futár-távolság esetében változatlanul hagyja a sakktáblát, hisz minden mező minden futár-szomszédja a mezővel azonos színű. A bástya-szomszédságot választva ellentettjére fordul az eredeti tábla színezése, hisz minden fekete mező összes bástyaszomszédja fehér és minden fehéré fekete. A vezér-szomszédság lényegében megszünteti a bináris sakktáblajelleget, hisz minden mezőhöz ez esetben négy-négy azonos illetve ellentétes színű szomszéd tartozik, s ezek "átlaga" szürkét ad. Az "átfestés" (vagy a szomszédos cellákat figyelembevevő átlagolás) a képfelismerésben, a "zajsűrítésben" gyakorlati elemzési módszer. Ha a sakktábla-analógiát folytatjuk, akkor a szomszédság definíciók a "figurák" szempontjából tulajdonképp a haladási hálózatot jelölik ki (7.4. ábra).

7.5. ábra A sakktábla modell

Szemben a sakktáblamoddal, a hatszögű sejtrács olyan térfelosztás, ahol nem merülnek fel a sakktáblamozaik esetében megjelenő szomszédság-definiálási problémák. Ezért használják előszeretettel ezt a modellt (lásd Christaller).

7.3.1. Érintkezés, közvetlen összekapcsoltság a térmozaikokban

Egy terület nagyon sokféle módon osztható fel (dezaggregálható) kisebb egységekre, amelyek között a belső szomszédsági relációk száma nagyon különböző lehet. Megadható azonban az az intervallum, amelyben a szomszédsági értékek mozognak.

A legkevesebb szomszédsági relációt tartalmazó n-elemű térfelosztást a tér "felszeletelése" adja (7.5.c ábra), ahol a felső és alsó (szélső) szeleteknek 1-1, a többi térrésznek 2-2 belső szomszédja van, így a minimális szomszédsági relációk száma: $2+2(n-2)=2(n-1)$. Ugyancsak a minimális szomszédsági reláció adódik a "egymásbaskatulyázott" térrészek (7.6.b ábra) esetében. Itt a legkülső és a legbelső egységnek van 1, a többi n-2 darabnak pedig 2-2 szomszédja.

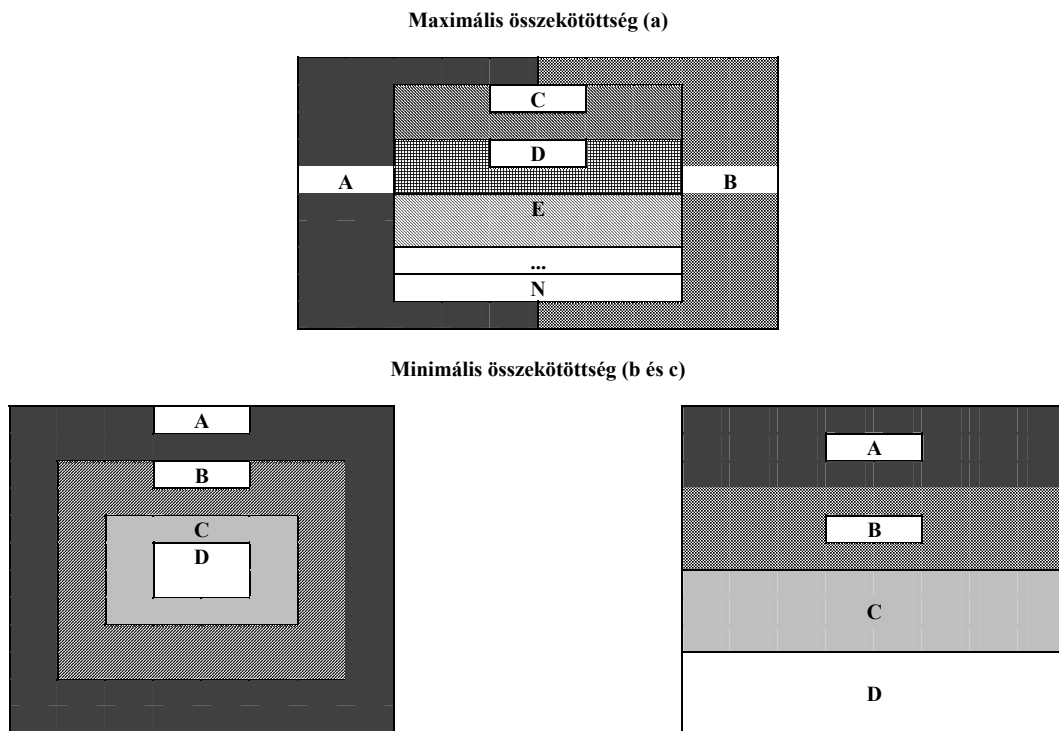
Az ellentétes pólust Griffith, D. A. (1992) mozaikja képviseli (7.5.a. ábra), amelyben a szomszédsági relációk száma a maximális. A modellben a térrészek szomszédsági relációi az alábbiak:

<u>Térrész</u>	<u>Szomszédok száma</u>
A	n-1
B	n-1
C és az n.	3
a többi (n-4 darab)	4
<hr/> Együtt	<hr/> 6(n-2)

A fentiekből az adódik, hogy egy n területre bontott térben a szomszédsági relációk száma az alábbi intervallumba esik:

$$2(n-1) = 2n-2 \leq S \leq 6n-12 = 6(n-2)$$

Bármely térfelosztás, térmozaik esetében e szélsőértékek felhasználásával - az elemszámtól függő - elméleti maximumhoz vagy minimumhoz kötve az adott rendszer elemeinek összekötöttségét, számértéket adhatunk meg az összekötöttségre. A nagyobb összekötöttség többféle egymásrahatást eredményezhet, regionalizálásnál (ahol a szomszédság az összevonás feltétele) nagyobb régiókombinációs lehetőséget ad.

7.5. ábra. A maximális, valamint a minimális összekötöttségű térmozaikok modelljei

Bármely térbeli rendszer *szomszédsági relációihoz egy speciális kételemű, szimmetrikus mátrix* rendelhető. Ebben 1-esek találhatók az egymással szomszédos, egymással érintkező területegységeknek megfelelő sorok és oszlopok találkozásában, a nem szomszédos egységeikében pedig 0-ák. E mátrix soraiban illetve oszlopaiban található elemek összege adja meg az egyes területegységek szomszédainak számát, e részösszegek összege pedig az összes szomszédsági relációt, ennek fele a szomszédos területegység-párok száma. (A szomszédsági mátrix fogalmára, a térbeli egymásmellettség és egymásrahatás problémájára, a területi autokorreláció fogalma kapcsán a 10. fejezetben visszatérünk.)